

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 323.2(470)"20":321.53

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.43.2>

КУЛЬТ СИЛИ В СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

CULT OF POWER IN THE STRUCTURE OF POLITICAL CULTURE OF RUSSIAN SOCIETY

Вегеш І.М.,

*orcid.org/0000-0003-2692-1345**кандидат політичних наук,**доцент кафедри політології і державного управління**Ужгородського національного університету*

Колодій М.М.,

*orcid.org/0000-0003-0789-0096**старший викладач кафедри політології і державного управління**Ужгородського національного університету»*

У статті проаналізовано особливості розвитку політичної культури російського суспільства, висвітлено ті механізми у ній, які обумовили агресію щодо України. Запропоновано погляд на політичну культуру російського суспільства як на низку взаємопов'язаних культів, які легітимізують прагнення домінувати через насильницькі засоби. У структурі політичної культури російського соціуму можна виділити культ історії, культ традиційних цінностей, культ вождя та культ сили. Саме останній є базовою характеристикою політичної свідомості більшості російського населення.

У статті виявлено, охарактеризовано та проаналізовано ключові елементи, які формують структуру культу сили у політичній культурі російського суспільства. По-перше, таким елементом є перманентний запит на «сильну руку». Подібний запит присутній в будь-якому демократичному суспільстві (особливо він актуалізується в кризові періоди), однак в російському випадку він є постійно діючим феноменом впродовж всієї історії цього народу незалежно від періоду – і в часи царизму, і в радянські часи, і на сучасному етапі його присутність залишається незмінною. По-друге, потреба російського соціуму в сильному лідері співпадає з антидемократичними тенденціями; сама демократія сприймається як хаотична форма правління, що несе загрозу державі. Відтак, демократії протиставляється сила централізованої влади, яка єдина здатна впорядкувати суспільно-політичний простір і привести колективне ціле до стану омріяної величі. По-третє, культ сили провокує та підживлює імперське мислення, в межах якого світ сприймається як такий, в якому порядок забезпечується «сильними» державами та «великими» народами. У свою чергу, імперське мислення, як складова культу сили, неодмінно призводить до війни. Більше того, сама війна у політичній свідомості російського суспільства набуває сакральних рис, тобто вона не тільки є методом, але також і ціллю. По-четверте, культ сили немислимий без насильства, яке спрямовується як на власний народ, так і на інші держави.

Ключові слова: політична культура, політична свідомість, культ сили, культ вождя, антидемократизм, імперське мислення, війна.

The article analyzes the peculiarities of the development of the political culture of Russian society, highlights the mechanisms in it that caused aggression against Ukraine. The article proposes a view on the political culture of Russian society as a series of interconnected cults that legitimize the desire to dominate through violent means. In the structure of the political culture of Russian society, one can distinguish the cult of history, the cult of traditional values, the cult of the leader, and the cult of power. It is the latter that is the basic characteristic of the political consciousness of the majority of the Russian population.

The article identifies, characterizes, and analyzes the key elements that form the structure of the cult of power in the political culture of Russian society. The first among such elements comes the permanent demand for a "strong hand." Such a demand is present in any democratic society (it is especially actualized in periods of crisis), but in the Russian case it is a constantly operating phenomenon throughout the history of this people, regardless of the period – in the times of tsarism, in Soviet times, and at the present stage its presence remains unchanged. Secondly, the need of Russian society for a strong leader coincides with anti-democratic tendencies; democracy itself is perceived as a chaotic form of government that poses a threat to the state. Thus, democracy is opposed by the strength of the centralized power, which is the only one capable of ordering the socio-political space and bringing the collective whole to a state of dreamed-of greatness. Thirdly, the cult of power provokes and fuels imperial thinking, within which the world is perceived as one

in which order is ensured by "strong" states and "great" nations. In turn, imperial thinking, as a component of the cult of power, inevitably leads to war. Moreover, war itself in the political consciousness of Russian society acquires sacred features, that is, it is not only a method, but also a goal. Fourthly, the cult of power is unthinkable without violence, which is directed both at one's own people and at other states.

Key words: political culture, political consciousness, cult of power, cult of the leader, anti-democracy, imperial thinking, war.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна повинна бути проінтерпретована як протистояння багатоаспектне та багаторівневе. Попри безумовну першочерговість її військового аспекту, тим не менше, слід також аналізувати й інші – економічний, політичний, культурний, міжнародний і т. д. В свою чергу, на межі політики та культури, війна зачіпає простір політичної культури – надзвичайно тонкої субстанції, яка потребує ретельного наукового опису та аналізу, адже частина з відповідей на питання про природу цієї війни та причини російської агресії кореняться саме у площині політичної культури російського суспільства. Якраз ця площина і повинна стати об'єктом вивчення вітчизняної політичної науки, адже об'єктивне знання про еволюцію елементів у структурі політичної культури російського соціуму може стати важливим фактором у процесі ефективного протистояння його ворожим намірам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна політична наука приділяє належну увагу дослідженню розвитку політичної культури українського суспільства. Звичайно, на сучасному етапі ці дослідження не можуть не торкатися проблематики російсько-української війни, її впливу на трансформаційні процеси в політичній культурі та політичній свідомості українського соціуму. Д. Знаменський та О. Предместніков досліджують особливості впливу російсько-української війни на свідомість українського суспільства крізь призму філософії [1]. О. Березовська-Чміль та Р. Ставичний вивчають специфіку формування та розвитку політичної свідомості українського суспільства крізь призму впливу на неї ЗМІ в реаліях повномасштабного російського вторгнення [2]. Т. Семенюк досліджує динаміку запиту на «сильну руку» серед громадян України в контексті російського вторгнення [3].

Втім, варто також відзначити, що не так багато у вітчизняній політології досліджень, присвячених вивченню політичної культури саме російського суспільства. У цьому контексті можна згадати дослідження природи путінізму в роботі І. Грабовської та Т. Тально [4], монографію В. Горбуліна та В. Бадрака [5], в якій піднімаються окремі питання, що стосуються особливостей політичної свідомості російського суспільства, а також низку робіт історика С. Плохія [6; 7]. На особливу увагу також заслуговує дослідження В. Єромленка [8], в якому цілий розділ присвячено дослідженню

«російської ідеології» з особливим акцентом на політичній культурі російського суспільства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість досліджень, присвячених вивченню різних аспектів російсько-української війни, все ж помітним є певний дефіцит розвідок, об'єктом аналізу яких є політична культура російського суспільства. Враховуючи екзистенційний характер російсько-українського протистояння, вітчизняна політична наука повинна заповнювати цю лакуну. Це потрібно в першу чергу для того, щоб отримати максимально глибоке та об'єктивне знання про природу ворога, про ті імпульси та механізми в політико-культурній площині, які обумовлюють його спосіб його мислення та поведінки, визначають його цілі та методи. В свою чергу, розуміння політичної культури російського суспільства як системи культів, в якій чільне місце займає саме культ сили, дозволить розширити знання про причини агресії та чіткіше окреслити ключові загрози та виклики як для України, так і для всього демократичного світу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити роль та значення культу сили у структурі політичної культури російського суспільства, а також проаналізувати обумовлені цим культом загрози, що постають перед українським суспільством в ході російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Політичну культуру російського суспільства можна представити у вигляді системи взаємопов'язаних культів. До цієї системи входить традиційний для тоталітарних режимів набір культів, а саме – культ величч, культ вождя та культ війни. У випадку із політичною культурою російського суспільства до цього набору додається також культ минулого (героїзація та возвеличення історичних подій, як своєрідна призма, крізь яку спостерігається та осмислюється теперішнє), культ традиційних цінностей (так звані «скрепи») та культ сили. Останній у цьому переліку заслуговує на окрему увагу, оскільки буквально зцементовує всю конструкцію культів та пов'язаних із ними ритуалів.

Культ сили, як складова політичної культури російського суспільства, має власну структуру, яка обумовлює не лише специфіку функціонування цього культу, але також забезпечує цілепокладання в межах всієї системи політичної культури. Саме культ сили формує притаманний росій-

ському суспільству тип політичної свідомості, для якого насильство та війна є природними інструментами для забезпечення могутності та величі держави. В свою чергу, велич держави і є тією сакральною цінністю, заради якої російське населення готове жертвувати своїм достатком, комфортом, здоров'ям і навіть власним життям, що й відбувається масово в ході тривалої російсько-української війни. Подібна установка дозволяє також з певністю стверджувати про наявність ще одного культу в структурі політичної культури російського соціуму – культу смерті, який виростає зі своєрідного поєднання апатії населення та ідеї про меншовартість окремого людського життя у порівнянні з життям «могутньої» держави.

Серед ключових елементів, що формують структуру культу сили у політичній культурі російського суспільства, можна виділити наступні: 1) запит на «сильну руку»; 2) антидемократизм; 3) імперське мислення; 4) орієнтація на насильницькі методи. Разом ці елементи формують деструктивну логіку, крізь призму якої сприймається світ та власне місце у ньому.

Запит на «сильну руку». В будь-якому суспільстві, навіть у найбільш демократичному, може виникнути і посилюватися запит на «сильну руку». У даному контексті достатньо навести приклад США із другою каденцією Д. Трампа на посаді президента. Авторитарна риторика «трампізму», як феномену на сучасному відрізку американській історії, значною мірою живиться присутнім у частини населення запиту на «сильну руку». В Україні цей запит також присутній, особливо він посилюється у кризові періоди (до прикладу, під час війни, коли влада і населення об'єднують зусилля у спробі дати відсіч агресору). Втім, подібні тенденції особливо не впливають на зміну ставлення до демократії. Варто погодитися із Т. Семенюком, який зазначив наступне: «Важливо, що попри зростання довіри до інституцій та посилення запиту на «сильну руку» в кризові періоди, ставлення до демократії та авторитаризму, готовність поступитися державі частиною власних прав в обмін на добробут щодо забезпечення державою індивіда всім необхідним суттєво не зростали чи зменшувались протягом незалежності» [3, с. 51].

В свою чергу, російське суспільство, виявляючи запит на «сильну руку», не стільки демонструє потребу в захисті, скільки константу потребу в домінуванні, потребу в позиціонуванні себе через силу, навіть більше – потребу в силі заради самої сили. У політичній культурі російського соціуму сила виокремлюється як надпотужна цінність, як мета, реалізація якої також укладається в певну логіку – логіку постійного зростання сили, її постійного накопичення, примноження, а відтак – неспроможність зупинитися, неможливість насититись силою. Будь-яке примноження

сили спричинює ще більше відчуття «голоду», і тільки посилює жадання ще більшої сили. Ця згубна логіка приречена на поразку, адже постійно зорієнтована на пошук ворогів – як внутрішніх (опозиція, нетрадиційні цінності), так і зовнішніх (українці, НАТО).

Запит на «сильну руку» породжує «сильного» лідера, постать якого возвеличується, а методи, які він використовує (репресії, війна), трактуються як належна реакція на «хаос» демократії, як необхідна поступка, що забезпечить впорядкованість та уможливить примноження жаданої сили. Тобто, якщо в українському суспільстві запит на «сильну руку» є відлунням стану загроженості і не вступає в протиріччя із запитом на демократію, то в російському суспільстві цей запит має яскраво виражений антидемократичний характер. Постать та образ В. Путіна є колективною «мрією» російського населення про силу, його колективним фантазмом.

Важливо також розуміти, що це схилання перед силою аж ніяк не є новітнім феноменом у структурі політичної культури російського суспільства, воно є скоріше стабільним і визначальним фактором впродовж всієї історії цього суспільства. Серед ключових особливостей політичної культури російського суспільства В. Єрмоленко, зокрема, виділяє «...граничну, значно радикальнішу, ніж у західних суспільствах, сакралізацію влади, тобто тлумачення суверена не як посередника між абсолютним і його підданим, а як *самого* абсолютного» [8, с. 409]. Таким чином, у політичній свідомості більшості російського населення влада не може бути ніякою іншою, як тільки абсолютною та всеохопною.

Антидемократизм. Ті обриси, яких набуває культ сили в російському суспільстві, звичайно, не може мати нічого спільного з демократією. Більше того, демократія, що тісно пов'язана з ідеєю прав людини, плюралізму та поваги до «іншого», в межах політичної культури російського суспільства сприймається як відверто ворожа перспектива. Будь-який розвиток поза контекстом сили та домінування сприймається в такій культурі як прояв слабкості. Власне демократія з її цінностями, правами та свободами якраз і є тією сакральною жертвою, на яку російському суспільству довелося піти, обслуговуючи культ сили.

Таким чином, у загибелі нерозвиненої російської демократії 1990-х рр., насправді винен не стільки діючий режим, історичні обставини, олігархат чи ФСБ, скільки саме суспільство, яке прагнуло саме такого режиму, саме такого способу власної організації. Режим В. Путіна є віддзеркаленням глибинних бажань російського суспільства, проекцією тієї давньої, постійно присутньої в політичній культурі цього суспільства, манії, яка матеріалізувалась у постатях вождів на кшталт

Й. Сталіна. До речі, популярність Й. Сталіна у російському соціумі сягає таких високих показників [9], що наспроти процесу десталінізації, який мав місце у другій половині 1950-х рр., зараз доводиться говорити про повномасштабний процес ресталінізації. Це зовсім не випадковий феномен. Подібний «запит на Сталіна» варто трактувати, як доволі промовистий спосіб комунікації російського суспільства із діючою владою. В цій комунікації відчитується конкретне звинувачення правлячій верхівці у недостатній «силі», в надмірній «м'якості» щодо вирішення екзистенційних завдань. Тінь постаті Сталіна, що падає на В. Путіна, є доволі чіткою артикуляцією російським соціумом закиду діючій владі того, що вона, попри всю жорстокість, недостатньо жорстока, попри весь масштаб, недостатньо масштабна, попри всю войовничість, недостатньо войовнича. В. Путін, фактично, звинувачується в тому, що він недостатньо Сталін. Це означає, що відхід російського президента від влади, за великим рахунком, нічого не змінить; як мінімум, це не покладе край російським намірам щодо України, адже ці наміри були у російському суспільстві задовго до В. Путіна.

Політичний порядок, що формувався в російському соціумі впродовж століть, антидемократичний за своєю природою. Попри очевидні ідеологічні відмінності між царизмом, радянською системою та режимом «путінізму», все ж між ними є багато спільного – максимальна централізація влади, антидемократизм, знецінення окремого людського життя, параноїдальна боязнь «іншого». Саме тому ці три історичні типи організації суспільно-політичного життя російського суспільства варто сприймати не як заперечення одна одної, а скоріше як еволюцію одного і того ж феномену – волі до сили. Причому, варто розуміти, що цей феномен немає нічого спільного з ніцшеанською «волею до влади», адже тут ідеться про колективне бажання росіян відчувати силу, не маючи при цьому ніякої влади, відчувати свою дотичність до так званого «великого народу», не маючи жодних можливостей впливати на процес прийняття політичних рішень, які визначають долю цього народу. Тут скоріше принагідною буде термінологія Е. Фромма, який, аналізуючи причини тоталітаризму, писав про добровільну «втечу від свободи», один з механізмів якої «... полягає в тенденції відмовитися від незалежності власної особистості та злити своє «я» з чимось або з чимось зовнішнім, щоб у такий спосіб знайти силу, якої бракує індивіду» [10, с. 144]. Звідси випливає, що здобуття сили в той самий час означає втрату свободи. Злиття людини і маси завжди призводило лише до посилення маси. У російському суспільстві цей процес масовізації також забезпечується планомірною та масштабною про-

пагандою, що призводить до руйнації залишків критичного мислення та роздмухування деструктивних імпульсів.

Імперське мислення. Найвищим і найінтенсивнішим проявом волі до сили є жадоба імперського панування. Саме імперське мислення, слідуючи доволі послідовній логіці розвитку уявлень про силу, займає особливе місце в структурі політичної свідомості російського суспільства. Ідея імперії найповнішою мірою відповідає перманентній мрії про велич, а також є прямим наслідком обслуговування культу сили.

Російсько-українська війна для російського суспільства є війною за імперську спадщину, а також за власну сутність, за власну самоідентифікацію. В цьому контексті важко не погодитися з істориком С. Плохієм, який у своїй книзі «Загублене царство» відзначив наступне: «На сьогодні Україна знаходиться в самому серці нового «російського питання». Через свої розміри, місце розташування, а особливо через свої історичні та культурні зв'язки з Росією Україна була, є і, ймовірно, лишатиметься ще деякий час ключовим елементом у сповідуваному російською елітою баченні власної ідентичності та власного призначення» [6, с. 292].

У політичній свідомості російського суспільства ідея величчя невіддільна від ідеї імперії, як найповнішої, найбільш довшеної форми, в яку велич може вилитися. Таким чином, цілі та методи їх реалізації, якими керувалися імперії XIX ст., знову реанімуються в російському суспільстві, що також пояснює постійні апеляції його політичного керівництва до історичного минулого. Минуле постійно героїзується, возвеличується і набуває сакральних рис. Воно стає ще однією цінністю, що підживлює культ сили. Більше того, минуле стає настільки важливим, що навіть визначає цілі теперішнього та майбутнього. Зрештою, можна навіть констатувати, що минуле і є найбільшою ціллю сучасного російського суспільства. Повторення минулого, в якому міститься «сила» та «велич», і є тим істинним бажанням російського суспільства, яке визначає його сутність. Воно також обумовлює постійну ностальгію за радянськими часами, як часами «великої держави», а також значну популярність імперських наративів.

У випадку з російським суспільством реанімація минулого насправді є реанімацією імперії. А оскільки імперська свідомість є свідомістю війни, то остання стає нічим іншим, як способом самовираження, чимось, що підкреслює сутність суспільства. Війна стає інструментом саморепрезентації.

Сучасне імперське мислення російського суспільства втілюється в путінізмі, доволі еклектичній ідеології, в якій поєднано етатизм, панславізм, неоевразійство, світобачення часів холодної війни,

культ «великої перемоги», культ традиційних цінностей, а також дедалі виразніші ознаки фашизму. Втім, те ключове, що проступає на тлі всіх цих сумішей та поєднань, є доволі очевидним – імперська сутність. Важко не погодитись з І. Грабовською та Т. Талько, які ще до повномасштабного російського вторгнення на територію України зазначили наступне: «Видається переконливим вважати путінізм ідеологічною доктриною гібридного типу, загальна характеристика якої може бути визначена як неоімперіалізм автократичного типу з елементами тоталітаризму, базований, «зібраний» із сукупності різних доктрин минулого та сучасності» [4, с. 52]. Звідси випливає, що і сам путінізм, і той тип політичної свідомості російського суспільства, який його уможливив, не може бути потрактований винятково як проблема України – він є загрозою світового масштабу. Від належної реакції на цю загрозу буде залежати не лише перебіг і справедливе завершення російсько-української війни, але також і спокій на рівні глобальної політики.

Орієнтація на насильницькі методи.

Оскільки домінування та пригнічення сприймаються в російському соціумі радше як норма суспільно-політичного життя, то, напевно, й не потрібно дивуватися тому, що так само сприймається і насильство в цілому, у різних його проявах та в різних сферах. Переслідування опозиції, деструкція демократії, плюндрування прав людини, розпалювання війн – все це насильство відображається в політичній свідомості російського суспільства як невід’ємна частина порядку, як норма, яка забезпечує цілісність та впорядкованість суспільно-політичного простору.

Орієнтація на насильство як дієвий метод для досягнення політичних цілей, культ сили, який природньо переростає у культ війни, надмірний етатизм – ці характеристики дозволяють окреслювати політичний режим російського соціуму як фашистський. У такому суспільстві політика сприймається не як суперництво, а як війна. А сама війна проходить через процес естетизації, вона проголошується «священною», тобто сама стає цінністю. Напередодні Другої світової війни, розмірковуючи над сутністю фашизму, В. Бенямін, зокрема, зазначив наступне: «Фашизм послідовно переростає у естетизацію політичного життя. Насильство над масами, що їх культ фюрера ставить на коліна, означає насильство засобів, якими він послуговується для виробництва культових цінностей» [11, с. 79]. У фашизмі насильство стає мовою, якою влада спілкується із суспільством. Зрештою, насильство, як засіб комунікації, досить швидко виходить за межі самих автократій, і стає мовою, якою вони послуговуються у своїй комунікації з іншими державами. Тому цілком логічним виглядає наступний висновок В. Беняміна:

«Кульмінацією всіх прагнень естетизувати політику є війна» [11, с. 79].

Підготовка до військової агресії на територію України у російському суспільстві відбувалася на кількох напрямках. Один із них мав на меті підготувати ґрунт для такого сприйняття війни у російському суспільстві, щоб не виникало жодних сумнівів у її логічності та неминучості. Для цього, звичайно, потрібно було створити сильний образ ворога, боротьба з яким буцімт вимагає численних жертв і планомірного використання насильства. У зв’язку з цим, важко не погодитись із тезою, яку висловлюють П. Лисянський та В. Ястребова: «Образ ворога у сучасній російській політичній системі не є елементом ситуативної риторики, а слугує фундаментальним інструментом легітимації влади, мобілізації населення та виправдання як внутрішніх репресій, так і зовнішньої агресії» [12, с. 47]. Створення образу ворога дозволяє легітимізувати терор як засіб для досягнення цілей, як цілком виправданий метод на шляху до власного звеличення.

Втім, насильство в російській політичній культурі є не тільки звичним засобом для досягнення цілей, але також тим, що може дарувати задоволення. В. Єрмоленко у своїй книзі «Плинні ідеології» навіть вводить нове поняття для означення цього феномену – «садо-путінізм». Характеризує він його наступним чином: «Це новий прояв старих садистських тенденцій російської політичної культури. Цей «садо-путінізм» є грою, метою якої є не добробут свого народу і навіть не власна особиста перемога. Він є грою, метою якої є *поразка іншого*, приниження іншого, здрибнення іншого – навіть якщо при цьому ти теж програєш» [8, с. 440]. Ця теза дуже вдало пояснює той спосіб, в який росіяни ведуть війну проти України – як не перемогти, то знищити; як не захопити, то зруйнувати. Численні військові злочини росіян не вкладаються в жодну логіку ведення війни на перемогу, скоріше тут мова йде про війну заради руйнації та вбивств, війну як легітимізацію потягу до насильства, війну заради самої війни.

Висновки. У політичній культурі російського суспільства досить чітко простежується тяжіння до надмірної ритуалізації, що виливається в масштабну систему культів. Серед них можна виділити культ сили, який має давню історію в політичній свідомості російського суспільства, а також обумовлює прихід та утвердження путінізму, як форми автократії та доволі еклектичної ідеології (традиціоналізм та православ’я поєднані з радянським світоглядом часів холодної війни). Культ сили, будучи базовою характеристикою політичної культури російського суспільства, має власну структуру, в межах якої можна виділити потребу в сильному лідерстві (перманентний запит на «сильну руку»), антидемократизм, імперське мис-

лення та сприйняття насильницьких методів для досягнення цілей як адекватних та виправданих. Звідси випливає, що російсько-українська війна аж ніяк не може бути потрактована лише як війна

російської політичної еліти, а скоріше як реалізація глибинного бажання російського суспільства, його імперської свідомості, яка вибудовується навколо культу сили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Знаменський Д., Предместніков О. Дослідження трансформації свідомості під час російсько-української війни у вітчизняній філософії. *Культурологічний альманах*. 2024. №4. С. 204-212.
2. Березовська-Чміль О., Ставичний Р. Вплив мас-медіа на формування політичної свідомості під час російсько-української війни. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія* (спецвипуск з нагоди 60-літнього ювілею професора Василя Климончука). 2024. №19. С. 15-21.
3. Семенюк Т. Війна та авторитаризм: запит на «сильну руку» в Україні в умовах війни. *Агора. Журнал соціальних наук*. 2024. Вип. 2, № 1. С. 21-59.
4. Грабовська І., Талько Т. Путінізм та його ідеологічні засади як проблема сучасного теоретичного дискурсу в соціогуманітаристиці. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 25. С. 49-54.
5. Горбулін В., Бадрак В. Російська війна проти України. Як нарешті розірвати чотирьохсотрічне замкнене коло. Київ: Брайт Букс, 2024. 302 с.
6. Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / Перекл. з англ. В. Євменова, Є. Євменова. Харків: Фоліо, 2023. 308 с.
7. Плохій С. Російсько-українська війна: повторення історії / Пер. з англ. М. Ларченка. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023. 400 с.
8. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 480 с.
9. Поляковська Т. Справжня прірва: соціологи порівняли ставлення до Сталіна в Україні та Росії. УНІАН. 2025. URL: <https://www.unian.ua/society/stalin-stav-nacionalnim-geroyem-rosiji-na-yakomu-misci-putin-13043697.html> (дата звернення: 26.10.2025).
10. Фромм Е. Втеча від свободи / Перекл. з англ. М. Яковлєва. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 288 с.
11. Бен'ямін В. Вибране / Пер. з нім. Ю. Рибачук, Н. Лозинська. Львів: Літопис, 2002. 214 с.
12. Лисянський П., Ястребова В. Конструювання образу внутрішнього ворога як інструмент ідеологічної мобілізації в авторитарних політичних режимах. *Регіональні студії*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2025. №42. С. 42-48.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025